

कक्षा कोठामा सांस्कृतिक पुनरुत्पादन

राजन ढुङ्गाना, शिक्षण सहायक, नेपाली शिक्षा विभाग, त्रिवि, सानोठिमी क्याम्पस सानोठिमी, भक्तपुर

लेखसार

प्रस्तुत लेख कक्षा कोठामा सांस्कृतिक पुनरुत्पादनका सम्बन्धमा विद्यालयमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूका अनुभव चुनौतीहरूको विश्लेषणमा आधारित भएर तयार पारिएको छ । यसमा गुणात्मक अध्ययन विधि अन्तर्गत न्यारेटिभ (कथात्मक) ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनका लागि उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिद्वारा उत्तरदाताको छनोट गरी सांस्कृतिक पुनरुत्पादनका सम्बन्धमा शिक्षकहरूको दृष्टिकोणलाई केन्द्रमा राखेर समस्याहरूको पहिचान गरिएको छ । विद्यालयले समाजमा विद्यमान सामाजिक संरचना, मूल्य र संस्कृतिलाई शिक्षा मार्फत पुनः निर्माण गर्दछ । विद्यालयलाई सांस्कृतिक पुनरुत्पादनका केन्द्र शिक्षणले केवल ज्ञान मात्र होइन, भाषा, व्यवहार र मूल्य दृष्टिकोण मार्फत सामाजिक संस्कार हस्तान्तरण गरेर पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकले प्रायः पहाडी हिन्दू मध्यमवर्गीय समुदायको भाषा, शैली, चाडपर्व, नाम र विचारलाई प्राथमिकता दिन्छ । यसले अल्पसंख्यक समुदायका विद्यार्थीलाई कम मूल्यवान महसूस गराउँछ र उनीहरू शिक्षाबाट टाढिन्छन् । 'शुद्ध नेपाली'मा जोड दिने भाषिक एकरूपताको दबाबले मातृभाषा फरक भएका विद्यार्थीलाई सीमान्तकृत गर्छ र सिकाइमा बाधा पुऱ्याउँछ । शिक्षकहरूको आफ्नै सामाजिक, सांस्कृतिक र भाषिक पृष्ठभूमिले शिक्षण प्रक्रिया र विद्यार्थीसँगको व्यवहारमा गहिरो प्रभाव पारेको हुन्छ । धेरैजसो शिक्षक प्रमुख समुदायबाट आउँदा अल्पसंख्यक विद्यार्थीलाई बुझ्न वा उनीहरूको व्यवहार मूल्याङ्कन गर्न कठिनाई हुन सक्छ, विशेष गरी जनजाति र दलित बालबालिकालाई चुनौतीका बावजुद, केही शिक्षकहरू अनुभवबाट कक्षाकोठामा रहेको विविधताप्रति सचेत हुँदैनन् । उनीहरूले विद्यार्थीहरूको पृष्ठभूमि बुझ्ने, शिक्षण विधि परिवर्तन गर्ने, स्थानीय उदाहरण प्रयोग गर्ने र विद्यार्थीहरूको भाषाका केही शब्दहरू सिक्ने प्रयास गरेका छन् । यी व्यक्तिगत प्रयास सकारात्मक परिवर्तनको संकेत हुन्छन् तर शिक्षा प्रणालीलाई साँच्चिकै समावेशी र न्यायपूर्ण बनाउन पाठ्यक्रम, तालिम र नीतिगत तहमा संस्थागत परिवर्तन आवश्यक छ भन्ने प्रस्तुत लेखको सार रहेको छ । साथै प्रस्तुत लेखले सम्बन्धित क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्न चाहने तथा यस विषय क्षेत्रप्रति रुचि राख्ने सरोकारवाला सम्पूर्णमा अपेक्षित सहयोग पुऱ्याउने विश्वास गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : कक्षा कोठा, भाषा शिक्षण, भाषिक शुद्धता, सांस्कृतिक पुनरुत्पादन

Article History: Submitted: 26 December 2025,
Reviewed: 12 January 2026, Accepted: 23 February 2026
Corresponding Author: The Author
rajandhungana2072@gmail.com
<https://doi.org/10.3126/ilam.v22i1.94404>

विषय प्रवेश

विद्यालय सामाजिक व्यवहार सञ्चालन गर्ने माथिल्लो निकाय, सांस्कृतिक पुँजी निर्माण स्थल हो । जहाँ सञ्चालित शैक्षणिक गतिविधिलाई सामाजिक र राजनीतिक मान्यता प्राप्त रहेको हुन्छ । बोड्यु (सन् १९७३) ले विद्यालयको उपलब्धिको चर्चा गर्दा सांस्कृतिक

पुनरुत्पादन सम्बन्धी सिद्धान्तको वर्णन गरेका छन् । उनले सिकारुको उपलब्धि विद्यालयसँग आवद्ध हुने र ती सिकाइका गतिविधिलाई सक्रिय रूपमा सञ्चालन गर्ने उपयुक्त स्थान हुने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । विद्यार्थीका व्यक्तिगत कार्यबाट सिकाइको नतिजा देखिन्छ । अधिल्लो नतिजा भन्दा पछिल्लो समयमा कहीं न कहीं फरक प्रभाव

पारिरेहेको हुन्छ। विद्यालय र समुदायका विचमा विचारको सम्बन्ध रहन्छ। समुदाय विचारका दृष्टिले समान रहन्छ। व्यक्तिगत पारिवारिक पृष्ठभूमिका आधारमा विचारको आँकलन गरिन्छ। त्यो विचारको सम्बन्ध नै संस्कृति हो। समान विचार र व्यवहारले मानिसको बानी तथा व्यवहार भल्कन्छ। समाजमा मानिसका व्यवहार तथा सामाजिक सहभागितामा देखिने बानीमा संस्कृति भल्कन्छ। विद्यालय यसका वाहक हुन्। त्यसै गरी बोडयुले सामाजिक व्यवहार सञ्चालन गर्ने निकाय र सांस्कृतिक पुँजी निर्माण स्थलका रूपमा विद्यालय रहने हुनाले विद्यालयलाई विशेष उच्च वर्गको सांस्कृतिक उत्पादनको प्रमाणीकरण स्थल, सिप सिक्ने, प्रतिस्पर्धा गर्ने, अनुशासन कायम गर्ने र उत्कृष्टता कायम गर्ने स्थलका साथै प्रमाणित गर्ने स्थलका रूपमा लिएका छन्। यस आधारमा हेर्दा यस सिद्धान्तबाट विविधताको सम्बोधनमा सहयोग पुग्ने हुनाले यसको उपादेयता रहेको पाइएको छ। कक्षा सञ्चालन गर्दा शिक्षकले सुधारात्मक उपाय अपनाएको छ वा छैन, समाजको अपेक्षा अनुसार कक्षा सञ्चालन छ वा छैन, सांस्कृतिक विविधतालाई सम्बोधन गर्न प्रयत्न छ वा छैन, कक्षामा सिकाइका अवसर निर्माण गर्दाको अवस्था कस्तो छ? आदि आधारमा कक्षा सञ्चालन, शिक्षकसँग समूह छलफल र अभिभावकसँग छलफल गरी कक्षा कोठामा सांस्कृतिक पुनरुत्पादन युक्त बनाउन सकिने देखिन्छ। साथै फ्रेरे(सन् १९६८) ले शिक्षण कलाको चर्चा गरे र यो सिकाइको सिद्धान्तका अनुसार शिक्षकले सबै कुरा जानेका हुन्छन्, विद्यार्थीहरू निष्क्रिय सञ्चय कर्ता, शिक्षा दिने बहानामा नियन्त्रण गर्ने प्रवृत्ति सम्बन्धी संकेत गर्दै बाल अधिकार, शिक्षकले कक्षामा खेल्ने भूमिका, कक्षामा सिकाइको वातावरण निर्माण गर्ने सन्दर्भ, सिकाइलाई समावेशी र सहभागी बनाउँदै लैजान यस सिद्धान्तले सहयोग पुऱ्याएको छ। तसर्थ कक्षा कोठा शिक्षकको नियन्त्रणमा रहने र सामाजिक व्यवहार सञ्चालन गर्ने निकाय र विद्यालय सांस्कृतिक पुँजी निर्माण स्थलका रूपमा रहने हुनाले विशेष उच्च वर्गको सांस्कृतिक उत्पादनको प्रमाणीकरण स्थल, सिप सिक्ने, प्रतिस्पर्धा गर्ने, अनुशासन कायम गर्ने र उत्कृष्टता कायम गर्ने स्थलका साथै प्रमाणित गर्ने स्थलका रूपमा लिइएको छ। साथै रोन्स (सन् १९९५) ले प्रसारण सिद्धान्तको चर्चा गरे र जस्तो वातावरण भए पनि कक्षा कस्तो बनाउने भन्ने कुरा शिक्षकमा निहित हुने धारणा अधि बढाएको पाइन्छ। यसै गरी शिक्षक कक्षा सञ्चालन गर्ने मूल व्यक्ति, परिवर्तनको वाहक, मार्ग दर्शक, पथ प्रदर्शक र समन्वयकर्ता हो। तसर्थ रोन्सका धारणाबाट हेर्दा बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक कक्षा

कोठा सांस्कृतिक पुनरुत्पादनको अभिन्न अङ्ग रहेको पाइन्छ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धानविधि अपनाई तयार पारिएको छ। खनाल (२०८१) का अनुसार अवस्था, घटना, प्रक्रिया तथा समस्याहरूको अध्ययन गर्ने उद्देश्यले नामरूपी वा क्रमागत स्केलमा मापन गरिएका वा शाब्दिक रूपमा संकलन गरिएका असांख्यिक तथ्याङ्कलाई तार्किक विधिद्वारा विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिने अनुसन्धानलाई गुणात्मक अनुसन्धान भनिन्छ (पृ. २१)। यस अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्ता वस्तु, प्रक्रिया, समस्या र घटनाहरूको प्राकृतिक अवस्थामा नै अध्ययन गर्छ। गुणात्मक अनुसन्धानका पनि मुख्य तीन विधिहरू प्रचलित छन् यसमा घटना अध्ययन, इन्थोग्राफी र न्यारेटिभ खोज पर्दछन् (खनाल, २०७४, पृ. १३४- १४४)। प्रस्तुत लेख कक्षा कोठामा सांस्कृतिक पुनरुत्पादन विषयसँग सम्बन्धित रहेर उक्त क्षेत्रमा अध्यापनरत शिक्षकसँग गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिअन्तर्गत न्यारेटिभ खोज प्रक्रियालाई आधार बनाएर सम्पन्न गरिएको छ। खनाल (२०७४) का अनुसार गुणात्मक अनुसन्धानका क्रममा अनुसन्धानकर्ताले वस्तु, प्रक्रिया, समस्या तथा घटनालाई यथास्थितिमा वा तिनीहरूको प्राकृतिक अवस्थामा नै अध्ययन गर्दछ (पृ. १२३)। सोही अनुसार यस अनुसन्धामा पनि वस्तु, प्रक्रिया, समस्या तथा घटनालाई प्राकृतिक अवस्थामा वा सम्बन्धित पात्रलाई नै विभिन्न चरणमा विद्यालयका साथै अन्य स्थानमा भेटेर अन्तर्वार्ता मार्फत् अध्ययन गरिएको छ। प्रस्तुत लेख आगमन विधि अपनाउँदै अनुसन्धानकर्ता नै अनुसन्धानको साधन बनेर तयार पारिएको हो। यसै सैद्धान्तिक अवधारणा आत्मसात् गर्दै यस लेखमा शिक्षकका धारणाको विवेचना गरिएको छ। यस लेखमा शिक्षकको जीवन भोगाइ, शैक्षिक अनुभव र सांस्कृतिक पुनरुत्पादन विषयसँग सम्बन्धित धारणासँग सम्बन्धित भएकोले गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिअन्तर्गत न्यारेटिभ प्रक्रियालाई आधार बनाएर सम्पन्न गरिएको छ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अनुसन्धान गुणात्मक अध्ययन विधि अन्तर्गत न्यारेटिभ खोज ढाँचामा आधारित छ। यस अध्ययनको लागि उत्तरदाताको छनोट उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिद्वारा गरिएको छ।

यस अध्ययनका लागि यो क्षेत्र र विषय चयन गर्नुको मुख्य कारणका सम्बन्धमा म केही चर्चा गर्न महत्त्वपूर्ण ठान्दछु। प्रस्तुत विषयले मलाई विगत सात वर्ष अगाडिबाट मनमा केही जिज्ञासा पैदा गरेको थियो। किनकि म पनि शिक्षक पेसामा विभिन्न भाषिक समुदायको

बसोबास भएको क्षेत्रमा संडलग्न थिए । नेपाल बहुजातिक, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक देश हो । यहाँका कक्षाकोठा बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक रहे तापनि सांस्कृतिक पुनरुत्पादनको स्थिति कस्तो होला भन्ने जिज्ञासा थियो । त्यसै जिज्ञासाले यस क्षेत्रको अनुसन्धानमा प्रेरित गरायो । त्यसकारण सर्वप्रथम विगत लामो समय देखि अध्यापनरत शिक्षकलाई यस अनुसन्धानको उत्तरदाता चयन गर्ने निर्णय गरी भेट्ने समय मिलाएको थिएँ । त्यसपछि मैले २०८१ को शैक्षिक सत्रको अन्त्यमा विदाको समयमा फोनमा कुरा गरेर भेट्ने समय मिलाएँ । त्यसै गरी दुई जना उत्तरदातामध्ये उत्तरदाता एक र दुई गरी छुट्याएर पहिलो भेटमा उत्तरदाता एकसँग पहिलो भेट भयो । यस भेटमा विषयको उठानको क्रममा नै मेरो अनुसन्धानको समस्याको बारे सुनाउँदा खोजे अनुसारको जानकारीको प्राप्ति हुने आसा पलाएको थियो । किनकि लामो समयको चिनजान भएको कारण उनले सहज रूपमा आफ्नो पेसा कार्य क्षेत्र, कक्षाकोठामा सांस्कृतिक पुनरुत्पादकाबारे खुलेर अनुभव आदानप्रदान गरी स्थिति अझ सामान्य भएको थियो । यसक्रममा असंरचित प्रश्नहरू सोध्दै उत्तरदाता शिक्षकबाट सोधिएका प्रश्नको उत्तर प्राप्त गर्न थालियो । शिक्षकले पनि खुलेर उत्तर दिनथाले । शिक्षकले दिएका उत्तरलाई घरमा आएर कपीमा सारियो । फेरि अर्को पटक पनि भेट्ने समयको लागि फोन गर्दा घरमै भेट्न आउनु भनेर बोलाए । मैले पनि अझ आफ्नो काममा सहजता भएको अनुभूति गरेर उनकै घरमा जाने निर्णय गरेको थिएँ । उनको समय अनुसार भेट भयो केही समयमा उनको कार्य क्षेत्रको बारेमा कुराकानी सुरु गरियो उनका धेरैजसो उत्तर शब्दशब्दमै उतारियो भने कतिपय उत्तर पदावलीमा अनि कतिपय उत्तरचाहिं वाक्यमा टिपियो । मैले खोजेको उत्तर प्राप्त भएको जस्तो लागे पछि दोस्रो बसाँईबाट उनीसँगको मेरो अन्तर्वार्ताको अन्त्य गरेको थिएँ ।

उत्तरदाता दुईसँग फोनबाट नै त्यसै अनुसार पुनः भेट्ने समय मिलाइएको थियो । उनले विदामा मात्र भेट्न सक्ने भएकाले विदाको दिन भेट गरियो । उनले पहिलो भेटमा नै अनुभवको पोको खोल्ल ढिला गरेनन् । यसक्रममा उत्तरदाता एकलाई जस्तै असंरचित प्रश्नहरू सोध्दै उत्तरदाता शिक्षकबाट सोधिएका प्रश्नको उत्तर, अनुभव प्राप्त गरियो । उनका धेरैजसो उत्तर शब्दशब्दमै उतारियो भने कतिपय उत्तर पदावलीमा अनि कतिपय उत्तरचाहिं वाक्यमा टिपियो । मैले खोजेको उत्तर प्राप्त भएको जस्तो लागेन पछि उनीसँग दोस्रो बसाँई पनि गर्नु पर्ने भएकाले फेरि भेट्ने समयको लागि फोन गरे स्कुलमा नै क्यान्टिमा बस्ने भनेर बोलाए, आफ्नो काम भएकाले समयमा नै भेट्न गएको थिएँ । त्यसका साथै हामी पुनः कुराकानीमा

अगाडि बढ्यौ । मेरा उत्तरदाता शिक्षकले कक्षा कोठामा सांस्कृतिक पुनरुत्पादनका सन्दर्भमा अनुभव अन्तर्वार्ताबाट मैले खोजेको उत्तर प्राप्त भएको जस्तो लागे पछि उनीसँगको दोस्रो बसाँईमा मेरो अन्तर्वार्ताको अन्त्य गरेको थिएँ । त्यस पछि पुनः ल्याएको उत्तर अक्षरमा रुपान्तरण गर्न कापीमा उताउँदै विषयअनुसार कोडिङ् गरिएको थियो । मिल्दाजुल्दा कोडहरूलाई एकत्रित गरेर क्याटागोरी निर्माण गरेपछि उक्त क्याटागोरी अनुसार मिल्ने मिल्नेको थिमका आधारमा उपशीर्षक बनाउँदै उत्तरका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गर्दै यो अनुसन्धानात्मक लेख तयार पारिएको छ । त्यसैले प्रस्तुत लेख मौखिक तथ्यको लेखन गरेपछि यसलाई २० वटा कोडिङ् गरी १० वटा क्याटागोरी छुट्याएर ५ वटा थिम निर्माण गरेर विश्लेषण गर्दै तयार पारिएको हो । त्यसै गरी अनुसन्धानमा विचार पुर्याउनुपर्ने नैतिक एवम् मूल्यगत आवश्यकता अनुसार जानकारी सहितको स्वीकृति, गोपनीयता, सहभागीसँगको विश्वास र सम्बन्ध, हानीबाट सुरक्षा एवम् दोहोरो सहयोगलाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गरी यो लेख तयार पारिएको छ ।

प्राप्ति र छलफल

सांस्कृतिक पुनरुत्पादन : शिक्षकको बुझाइ

सांस्कृतिक पुनरुत्पादन भन्ने अवधारणाको विकास प्रमुख रूपमा बर्ड्यू / Pierre Bourdieu र पियर्सन / Jean Claude Passeron द्वारा गरिएको हो । उनीहरूका अनुसार विद्यालय एउटा यस्तो संस्था हो जसले समाजमा विद्यमान सामाजिक संरचना, मूल्य र संस्कृतिलाई शिक्षणमार्फत् पुनः निर्माण गर्छ । यसै सन्दर्भमा रिमालले भनेका छन्, “विद्यालय सांस्कृतिक पुनरुत्पादनका केन्द्र हुन्” (रिमाल, २०७४, पृ.५४) । यस प्रक्रियामा विद्यालयहरू खास गरी प्रभुत्वशाली वर्गको सांस्कृतिक पूँजीलाई वैधता दिँदै अरु वर्गको संस्कृतिलाई उपेक्षा गर्छन् ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा सम्बन्धित शिक्षकहरूका अनुभव र भनाइबाट के प्रष्ट हुन्छ भने उनीहरूले सांस्कृतिक पुनरुत्पादन भन्ने शब्दावलीलाई सैद्धान्तिक रूपमा नबुझेका भए पनि व्यवहारमा उनीहरूको शिक्षण कार्य त्यसैको अभ्यास हो । शिक्षण प्रक्रिया केवल पाठ्यपुस्तक पढाउने वा पाठ पूरा गर्ने विषयमात्र नभई शिक्षकको भाषा, व्यवहार, मूल्य दृष्टिकोणमार्फत् सामाजिक संस्कार हस्तान्तरण गर्ने माध्यम बनेको हुन्छ । यसै सन्दर्भमा सहभागी शिक्षक एकको भनाइ यस्तो छ : “हामी जे पढाउँछौं त्यो केवल ज्ञान मात्र हुँदैन, त्यो त सामाजिक संस्कार पनि हुन्छ । विद्यार्थीले हाम्रो व्यवहार, हिंडाइ, बोलाइ र सोचाइ पनि सिक्छन् । हामीले जे सही भनेर देखाउँछौं त्यो नै उनीहरूको लागि ठिक हुन्छ ।” वास्तवमा

कक्षामा शिक्षक स्वयम् एक रोल मोडलको भूमिकामा हुन्छ, उसले विद्यार्थीको सामाजिक व्यवहार निर्माणमा प्रभावकारी असर पार्छ। यसरी शिक्षकको भूमिकाले केवल ज्ञान सम्प्रेषण मात्र होइन, संस्कार र मान्यता प्रवाहको कार्य पनि गर्दछ। यसै सन्दर्भमा सहभागी शिक्षक दुई भन्छन्, “हामी सामान्य रूपमा शुद्ध नेपाली बोल्न जोड दिन्छौं। कहिलेकाहीं विद्यार्थीहरू खाफ्नै मातृ भाषाका शब्द वाक्य प्रयोग गर्छन् भने हामी शुद्ध बोल दिन्छौं। हाम्रो सोचमा त्यो सामान्य कुरा हो तर पछि सोच्दा यो उनीहरूको भाषालाई तुच्छ ठान्ने व्यवहार पो रहेछ।” शिक्षकको यस किसिमको आत्मसमीक्षात्मक बनाइले के थाहा पाउन सकिन्छ भने सांस्कृतिको पुनरुत्पादन सधैं जानाजान गरिएको प्रक्रिया हुँदैन। प्रायः शिक्षकहरू आफ्नो सामाजिक, भाषिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमिका आधारमा आफूलाई सामान्य र अरुलाई भिन्न रूपमा हेर्दछन्। यसले गर्दा विद्यालयलाई सांस्कृतिक समानताको सट्टा भेदभाव निर्माण गर्ने ठाउँ बनाउँछ। यस्तो व्यवहारले विद्यालयमा एकै प्रकारको सांस्कृतिक ढाँचालाई वैध ठान्ने अवस्था सिर्जना गर्छ। विशेष गरी भाषिक र जातीय अल्पसंख्यक विद्यार्थीहरू आफूलाई कम मूल्यवान् महसुस गर्न थाल्छन्। यसबाट उनीहरूको आत्मविश्वास, सहभागिता र शैक्षिक प्रदर्शनमा नकारात्मक असर पर्न सक्छ।

यसरी विद्यालय ज्ञानको थलो मात्र होइन त्यसभन्दा बढी त सामाजिक हैसियत, संस्कार र मूल्यहरूको पुनरुत्पादन केन्द्र हो। शिक्षकहरू यस दृष्टिकोणलाई अबलम्बन गरेर पाठ्यक्रम, भाषाप्रयोग र कक्षाव्यवहारमा आवश्यक समावेशीताका दृष्टिकोणहरू अबलम्बन गर्नसक्छन्। यसबाट शिक्षामा सामाजिक न्यायको आधार तयार गर्न मद्दत गर्छ।

पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र सांस्कृतिक पुनरुत्पादन

पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक शिक्षाका मूल आधार हुन्। यीमार्फत् विद्यार्थीहरूलाई विषयगत ज्ञानका साथै सामाजिक मूल्यमान्यता, संस्कार र सांस्कृतिक धारणा पनि हस्तान्तरण गरिन्छ। बर्द्धुका अनुसार शिक्षाले संस्थागत वैधानिकीकरण (institutional legitimation) को माध्यमबाट प्रभुत्वशाली वर्गको सांस्कृतिकलाई प्राकृतिक र सामान्य स्वरूपमा प्रस्तुत गर्छ। नेपालमा पनि पाठ्यपुस्तकहरू अध्ययन गर्दा त्यही ढाँचा देख्न सकिन्छ।

नेपालको राष्ट्रिय पाठ्यक्रमले प्रायः पहाडी हिन्दु मध्यममार्गीय समुदायको भाषा, शैली, उत्सव, नाम र विचारधारालाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ। पाठ्यपुस्तकमा प्रयोग गरिने पात्रहरूको नाम र पर्वहरूको वर्णन, समाजको स्वरूप आदिले एउटै प्रकारको सांस्कृतिक

अनुभूति दिन्छ। यसको परिणामस्वरूप अल्पसंख्यक समुदायका विद्यार्थीहरू आफ्ना सांस्कृतिक र जीवनशैलीलाई कम मूल्यवान् ठान्न पुग्छन्। सहभागी शिक्षक एक भन्छन्, “हाम्रो कक्षाकोठामा नेवार र तामाङ् समुदायका बालबालिका बढी छन्। तर पाठ्यपुस्तकमा सबै पात्रको नाम राम, सीता, गोपालजस्ता हुन्छन्। कहिल्यै मैले म्हेन्दो, बेखामान, हिसिला लगायतका नाम देखिनँ। त्यसैले ती विद्यार्थीहरू कहिल्यै आफूलाई कथाभिन्न देख्दैनन्।”

यस बनाइले पाठ्यपुस्तकले कसरी सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वलाई सीमित बनाउँछ भन्ने कुरा देखाउँछ। जब विद्यार्थीहरू आफ्नो पहिचान आफ्नो पाठ्यपुस्तकमा भल्कने देख्दैनन्, उनीहरू शिक्षाबाट टाढिदै जान्छन्। अर्को चुनौती भनेको भाषिक एकरूपताको दबाव हो। यसै सन्दर्भमा रिमाल भन्छन् “शिक्षाको आफ्नै बेग्लै शक्ति हुँदैन विद्यालयका नियमित कार्यक्रमले बालबालिकामा शक्ति उत्पन्न गर्छ” (रिमाल, २०७४, पृ.५३)। नेपालमा अधिकांश पाठ्यपुस्तक नेपाली भाषामा मात्र उपलब्ध छन्। मैथिली, नेवारी, तामाङ् आदिका बालबालिकाहरू आफ्नो मातृभाषाका पुस्तक पढ्नबाट वञ्चित छन्। यसले उनीहरूको सिकाइप्रक्रियामा असर गर्छ। सहभागी शिक्षक दुई को बनाइ छ, “कक्षा १ का बालबालिकालाई पढाउँदा उनीहरू कम बुझ्छन्। खास गरी नेवार, तामाङ्, लिम्बू, मैथिली समुदायका बालबालिकाहरूलाई तिनकै मातृभाषामा सामग्री भए सजिलो हुन्थ्यो।”

यी दृष्टान्तहरूले के प्रष्ट पार्छन् भने पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकले सांस्कृतिक पुनरुत्पादनमा सशक्त भूमिका खेल्छन्। यिनलाई बहुसांस्कृतिक दृष्टिकोणले पुनरावलोकन गरिएन भने विद्यालय सधैं प्रभुत्वशाली सांस्कृतिको वाहक मात्र बन्नेछ।

कक्षा व्यवस्थापन र शिक्षण पद्धतिमा सांस्कृतिक पुनरुत्पादन

कक्षा व्यवस्थापन र शिक्षणपद्धति शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको मूल हिस्सा हो। यसले विद्यार्थीमा अनुशासन, सहभागिता, भाषाप्रयोग, सोचाइको तरिका र सामाजिक सम्बन्धहरू निर्माणमा सघाउ पुऱ्याउँछ। शिक्षण शैली तथा व्यवस्थापन पद्धति कुनै एक विशिष्ट सांस्कृतिको मूल्य, भाषा र व्यवहारमा आधारित बनाइयो भने त्यसले सांस्कृतिक पुनरुत्पादनमा नकारात्मक भूमिका खेल्छ। नेपालमा अधिकांश शिक्षकले कक्षासञ्चालन गर्दा शुद्ध नेपाली भाषाको प्रयोगमा जोड दिने गर्छन्। यसले मातृभाषा फरक भएका विद्यार्थीहरूलाई अलमलमा पार्न सक्छ। शिक्षकहरूले औपचारिक भाषालाई शुद्ध र ठिक मान्छन्। उनीहरू सिकाइप्रक्रियामा स्थानीय वा नेपालीइतर भाषालाई अशुद्ध वा कम महत्वपूर्ण मान्छन्।

यस किसिमको दृष्टिकोणले भाषिक भिन्नतालाई दबाउने र प्रभुत्वशाली भाषाको पुनरुत्पादन गर्ने कार्य गर्छ । यसै सन्दर्भमा सहभागी शिक्षक एक भन्छन्, “हामी बालबालिकालाई शुद्ध नेपाली बोल्न सिकाउँछौं । उनीहरूले घरमा बोल्ने भाषा बोले भने नेपालीमा बोल भन्छौं । गहिरिएर सोच्दा त हामी उनीहरूको मौलिकता मेटिरहेका छौं ।” शिक्षकको अनुशासन व्यवस्थापन पद्धतिमा पनि संस्कृति भल्कन्छ । उदाहरणका लागि शिक्षकहरूले शान्त, अनुशासित र शालीन विद्यार्थीलाई राम्रो मान्छन् । यसकिसिमको मूल्याङ्कन परम्परागत हिन्दू मूल्य प्रणालीमा आधारित छ, तर केही आदिवासी, नेवार, तामाङ्ग समुदायका विद्यार्थीहरू स्वभाविक रूपमा बढी खुला र सामाजिक हुन सक्छन् । शिक्षकले यसलाई बदमासी भनेर व्याख्या गर्छन् । यस किसिमको गतिविधिले विद्यार्थीको आत्मबलमा नकारात्मक असर गर्छ ।

यसै गरी शिक्षण प्रविधिमा प्रयोग गरिने उदाहरणहरू, खेलहरू वा क्रियाकलापहरू पनि कुनै एक विशिष्ट संस्कृतिलाई मात्र प्राथमिकता दिने खालका हुन्छन् । उदाहरणका लागि नेपाली भाषाका कक्षामा सुनाइने कथाहरू, शब्दहरू, जात्रा मेलाहरू पारम्परिक विषयमा केन्द्रित हुन्छन् । मुस्लिम, बौद्ध वा आदिवासी समुदायका संस्कारहरू, कथाहरू वा परम्पराहरू कक्षाकोठाभित्र भल्कदैनन् । यसै सन्दर्भमा सहभागी शिक्षक दुई भन्छन्, “हामी सबै विद्यार्थीहरूलाई समान व्यवहार गर्छौं भन्ने लाग्छ, तर हामी कतिपय विद्यार्थीको नाम पनि उच्चारण गर्न सक्दैनौं, मन पनि पराउँदैनौं, उनीहरूलाई अरुभन्दा फरक व्यवहार गर्छौं । यसप्रकार शिक्षकले कक्षाकोठाभित्र उपयोग गर्ने शिक्षणका तौर तरिका, कक्षाव्यवस्थापनमा प्रयोग गरिने व्यवहार, प्रयुक्त भाषिक व्यवहारले कक्षाकोठामा सांस्कृतिक असमानता पुनः सिर्जन गर्छ । शिक्षकले आफूलाई तटस्थ माने पनि उनीहरूको कार्यशैलीबाट एकपक्षीयता भल्किएको पाइन्छ । त्यसैले शिक्षणपद्धतिमा कक्षाकोठाको सांस्कृतिक विविधता बुझ्ने, स्वीकार गर्ने र समेट्ने दृष्टिकोण विकास गर्नु आवश्यक छ । कक्षाकोठा साँच्चै समावेशी बनाउने हो भने शिक्षकलाई आफ्ना व्यवहार, दृष्टिकोण र रणनीति समावेशी बनाउनेप्रति सचेत बन्नुपर्छ ।

शिक्षकमा सामाजिक पृष्ठभूमिको प्रभाव

शिक्षकमा सामाजिक, सांस्कृतिक र भाषिक पृष्ठभूमिले कक्षाकोठाको शिक्षण प्रक्रिया र विद्यार्थीप्रति हुने व्यवहारमा गहिरो प्रभाव पार्छ । शिक्षक स्वयम् कुनै विशिष्ट समुदाय, वर्ग, जात वा धार्मिक मान्यताबाट आएका हुन्छन् । तिनीहरूको दृष्टिकोण मूल्य र आचरण पनि त्यसै अनुसार प्रभावित भएको हुन्छ । शिक्षकले

आफ्नो सांस्कृतिक मान्यतालाई महिमाशाली र अरुको संस्कृतिलाई तुच्छ अनि समाज भिन्न माने भने कक्षामा सामाजिक पुनरुत्पादनको प्रक्रिया सुरु हुन्छ । नेपालको शिक्षणप्रणालीमा अझै पनि धेरै शिक्षक क्षेत्रगत आधारमा पहाडी मध्यमवर्गीय, ब्राह्मण क्षेत्री समुदायबाट आएका हुन्छन् । तिनीहरूले विद्यार्थी बुझ्दा र मूल्याङ्कन गर्दा आफ्नै सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट बुझ्छन् वा मूल्याङ्कन गर्छन् । यसले गर्दा अल्पसंख्यक समुदायका विद्यार्थीहरू विशेष गरी जनजाति एवम् दलित समुदायका बालबालिकाहरू सहज महसुस गर्न सक्दैनन् । यसै सन्दर्भमा सहभागी शिक्षक एक भन्छन्, “म गाउँबाट आएको ब्राह्मण हुँ, ब्राह्मण समाजमा पढाइलेखाइको बढी नै महत्त्व छ । कक्षा पाँचका तामाङ्ग र नेवार समुदायका बालबालिकासँग मेरो सोच मेल खाँदैन । उनीहरूलाई पढाइलेखाइको महत्त्व बुझाउन निकै प्रयत्न गर्छु तर पनि राम्रोसँग बुझाउन सकिरहेको छैन ।”

यसले के प्रष्ट पार्छ भने सामाजिक दूरीका कारण शिक्षक र विद्यार्थीबिचको सम्बन्धमा सन्देह, दूरी र अपरिचयको भावना आउँछ । यस्तो अवस्थामा शिक्षकले विद्यार्थीको भावना बुझ्न नसक्दा उनीहरूप्रति अनावश्यक कठोरता, कम अपेक्षा र भिन्न व्यवहार उत्पन्न हुन सक्छ । त्यसै गरी शिक्षकमा आउने भाषिक पृष्ठभूमि र प्रवृत्तिले पनि सांस्कृतिक पुनरुत्पादनमा प्रभाव पार्छ । शिक्षकले आफू सहज हुने भाषा प्रयोग गर्छन्, जब कि विद्यार्थीहरूको मातृभाषा अलग हुनसक्छ । यसरी भाषा प्रयोगमा हुने एकपक्षीयता पनि प्रभुत्वशाली संस्कृतिको निरन्तरता हो । यसै सन्दर्भमा सहभागी शिक्षक दुई भन्छन्, “म मलाई सहज हुने भाषामा पढाउँछु । नेवार, तामाङ्गभाषी विद्यार्थी सुरुमा बुझ्दैनन् । म चाहेर पनि उनीहरूका भाषामा पढाउन सकिदैन ।” यी अवस्थामा के देखाउँछन् भने शिक्षकको भाषिक सामाजिक पृष्ठभूमि, शिक्षक विद्यार्थी सम्बन्ध, भाषिक पहुँच र पाठ सिकाइको प्रक्रियामा प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्छ । शिक्षकहरूलाई बहुसांस्कृतिक शिक्षा र समावेशी दृष्टिकोणबारे पूर्व तालिम दिने हो भने उनीहरूले फरक पृष्ठभूमिका विद्यार्थीलाई बुझ्ने र समावेश गर्न सक्ने देखिन्छ ।

सांस्कृतिक पुनरुत्पादनको चुनौती र शिक्षकको दृष्टिकोण

शिक्षण प्रक्रियामा जब सांस्कृतिक पुनरुत्पादनको असमानता देखिन्छ तब त्यसका लागि सामाजिक, मनोवैज्ञानिक र शैक्षिक असरहरू देखापर्न थाल्छन् । यस्ता असरहरूबाट सिर्जना हुने चुनौतीहरू शिक्षकका लागि गम्भीर विषय बन्ने गरेका छन् । केही शिक्षकले यस असमानताको सैद्धान्तिक स्वरूप नबुझे पनि व्यवहारिक रूपमा यसको असर अनुभव गर्छन् र त्यस अनुसार

प्रतिक्रियात्मक दृष्टिकोण अपनाउने प्रयास गर्छन् । नेपालका विद्यालयमा भिन्नभिन्न भाषा, जात, धर्म र संस्कृतिबाट आएका विद्यार्थीहरू अध्ययन गर्छन् तर शिक्षणविधि, पाठ्यपुस्तक र व्यवहारिक अभ्यासहरू भने एकल जातीय र भाषिकधारामा केन्द्रित हुने गरेको हुँदा धेरै विद्यार्थीहरूले आत्मसम्मानमा चोट पुगेको, मूल्याङ्कनमा ठगिनु परेको अनुभव गर्छन् । यस्तो समयमा शिक्षकले अपनाउने दृष्टिकोण जवाफदेही र जिम्मेवारीपूर्ण हुनुपर्छ । यसै सन्दर्भमा सहभागी शिक्षक एक भन्छन् ,

सुरुमा मलाई सबै विद्यार्थी बराबर लाग्थे तर पछि बुझ्दै जाँदा के थाहा भयो भने केही विद्यार्थीहरू कक्षामा बोल्दैनन् । उनीहरू आफूलाई भरसक लुकाइरहेका हुन्छन् । उनीहरूका घर जाँदा मात्र थाहा पाइयो कि उनीहरूको संस्कृति, भाषा र परिवेश फरक रहेछ । त्यसपछि मैले कक्षामा उनीहरूको प्रतिनिधित्व हुने उदाहरण दिन थालें ।

वास्तवमा शिक्षकले कक्षाकोठाको सांस्कृतिक विविधता बुझ्ने प्रयास गरेपछि उसले आफ्नो शिक्षण विधि परिवर्तन गर्नसक्छ । धेरैजसो शिक्षकले आफूहरूलाई समावेशी शिक्षा र बहुसांस्कृतिक दृष्टिकोणका विषयमा तालिम अप्राप्त मानेका छन् तथापि व्यवहारिक अनुभवबाट शिक्षकहरूले सांस्कृतिक विविधता स्वीकार गर्न थालेका छन् । यसै सन्दर्भमा सहभागी शिक्षक दुई भन्छन् ,

मेरा स्कुलमा नेवार, तामाङ, मैथिली लगायतका समुदायका बालबालिका मौका पाउनासाथ आआफ्ना भाषा प्रयोग गर्थे । सुरुसुरुमा त म गाली गर्थे । पछि बुझें, त्यो उनीहरूको स्वानुभूति हो । अहिले म उनीहरूका भाषाका केही शब्द सिक्न, बुझ्न र बोल्न समेत थालेको छु । यसो गर्दा उनीहरू खुसी हुन्छन् र अभ्र बढी खुल्ने गर्छन् ।

शिक्षकमा देखिएको अर्को सकारात्मक परिवर्तन भनेको शिक्षणमा स्थानिक सन्दर्भ र सामग्री प्रयोग गर्ने प्रयास हो । केही शिक्षकले आफैँले रचना गरेको स्थानीय सन्दर्भको कथा, स्थानीय उखान अनि स्थानीय खेल समावेश गरेर विद्यार्थीहरूको सांस्कृतिक सम्पर्क बढाउने प्रयास गरेका छन् । यस्ता क्रियाकलापले विद्यार्थीहरूमा परिवर्तन देखिएको र स्वीकार गरिएको महसुस गर्छन् । यसले गर्दा उनीहरूमा सिकाइको गुणस्तर बढ्छ तर यस्ता प्रयासहरू व्यक्तिगत स्तरमा सीमित छन् । संस्थागत रूपमै समावेशी र सांस्कृतिक दृष्टिकोणलाई पाठ्यक्रम, तालिम र मूल्याङ्कनमा समेट्ने पहल कम छ । शिक्षकहरूले नीतिनिर्माणका तहमा विविधता समेट्ने खालको ढाँचा निर्माण हुनुपर्ने आवश्यकता महसुस गरेका छन् । यसै

सन्दर्भमा सहभागी शिक्षक दुई भन्छन्, “हामीलाई बहुसांस्कृतिक र बहुभाषिक कक्षा कसरी सञ्चालन गर्ने भन्ने तालिम चाहिन्छ । जबसम्म शिक्षक सचेत हुँदैन तबसम्म हामीले चाहेर पनि सबै विद्यार्थीलाई समान अवसर दिन सक्दैनौं ।” वास्तवमा विद्यालयमा सांस्कृतिक पुनरुत्पादनको चुनौती प्रष्ट छ तथापि केही शिक्षकहरूको प्रतिक्रियात्मक दृष्टिकोण र सचेत प्रयासले सकारात्मक परिवर्तनको सम्भावना देखिएको छ । यस परिवर्तनलाई संस्थागत रूप दिन सकियो भने शिक्षाप्रणाली अभ्रै समावेशी र न्यायपूर्ण बन्न सक्छ ।

निष्कर्ष

नेपालको बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक संरचनाले विद्यालय शिक्षणलाई विविधता मैत्री र समावेशी बनाउनुपर्ने अपेक्षा राखको छ । तथापि व्यवहारमा अधिकांश विद्यालयहरूले अभ्रै प्रभुत्वशाली एकल संस्कृतिलाई नै कक्षाकोठामा पुनरुत्पादन गरिरहेका छन् । कक्षामा प्रयोग हुने भाषा अनुशासनका मापदण्ड र शिक्षकको व्यवहारले पहाडी हिन्दु मूल्यलाई केन्द्रमा राख्दा विशेषत रूपमा अल्पसंख्यक समुदायका विद्यार्थीहरू आफूलाई कक्षाकोठामा समाहित हुन नसक्ने अवस्थासम्म पुग्छन् । मातृभाषी विद्यार्थीले भाषिक एकरूपताको दबावले भावनात्मक दूरी र सिकाइबाट विमुख हुने जोखिम भोग्छन् । यद्यपि शिक्षकहरू आफूलाई तटस्थ ठान्छन् तर भाषाशैली, निर्णय, मूल्याङ्कन र कक्षा व्यवहारमा प्रभुत्वशाली सांस्कृतिक दृष्टिकोण नै दोहोरिने हुँदा केही विद्यार्थी दोस्रो दर्जामा सीमित हुन बाध्य हुन्छन् । यसले शैक्षिक असमानतासँगै सामाजिक बहिष्करण र पहिचानमा सडकट उत्पन्न गरेको देखिन्छ ।

असमानताको अवस्थामा पनि केही शिक्षकहरूले बहुसांस्कृतिक चुनौतीलाई आत्मसात् गर्दै विद्यार्थीहरूको सांस्कृतिक पृष्ठभूमि बुझ्ने उद्देश्यले संवाद, पारिवारिक भेटघाट र सहानुभूतिपूर्ण व्यवहार जस्ता रणनीतिहरू अपनाइरहेको पाइयो । यी अभ्यासहरूले समावेशी शिक्षाको सम्भावनालाई उजागर गर्ने मात्र होइन परिवर्तनका प्रारम्भिक संकेत पनि प्रदान गर्छन् । यसैले कक्षाकोठा तटस्थ स्थान नभई सांस्कृतिक प्रभावले निर्देशित सामाजिक क्षेत्र भएकाले समावेशी दृष्टिकोणअनुसार यसको पुनसंरचना आवश्यक हुन्छ । शिक्षकलाई पर्याप्त तालिम, चेतना र संस्थागत समर्थन उपलब्ध गराइएमा उनीहरू स्वयम् परिवर्तनका वाहक बन्न सक्छन् । त्यसै गरी नेपालका विद्यालयहरू विविधतामैत्री, न्यायपूर्ण र समावेशी कक्षाकोठा निर्माणतर्फ उन्मुख भएमा विद्यार्थीको पहिचान, आत्मविश्वास र सिकाइ दुवैलाई सुदृढ बनाउन सक्षम हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची**नेपाली**

खनाल, पेशल (२०८०), शैक्षिक अनुत्सधान पद्धति, सनलाइट पब्लिकेसन।

घिमिरे, दिनेश (२०७९), प्राज्ञिक लेखन : प्रक्रिया र प्रयोग, इन्टेलेक्चुअलज बुक प्यालेस ।

पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद र भट्टराई, रमेश (२०७७), नेपालको भाषानीति र योजनाको आधार, इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।

हिन्दी

जोशी, एस्. के. (सन्. २०२०), कक्षा शिक्षण की प्रक्रियाएँ, दिल्ली प्रकाशनसंस्था ।

वर्मा एम. पी. (सन्. २०१६), भारतीय समाज और संस्कृति, पटना, विद्यार्थी प्रकाशन ।

शर्मा. ए. के. (सन्. २०१९), शिक्षा में सामाजिक पुनरुत्पादन, जयपुर, राजस्थान ग्रन्थ एकेडेमी ।

अङ्ग्रेजी

Althusser, L. (1971). Ideology and ideological state apparatuses. In *Lenin and philosophy and other essays* (PP.121– 173), Monthly review press.

Bernstein, B. (1971), *class, codes and control*, volume 1. Routledge.

Bourdieu, P. The forms of capital. In J. Richardson (Ed). *Handbook Of Education* (pp. 241 258). Greenwood.

Bourdieu, P. & Passeron, J. C. (1977), *Reproduction in education, society and culture*. Sage.

Foucault, M., (1977), *Dicipline and punish: The birth of the prison*, Pentagon Books.